

Az emberinek a dokumentumai

Sinkó Ervin

Nem vitás, hogy a komikum a közönségesből, a mindennapiból, abból nő vagy robban ki, ami a valóságban általános, s hogy ez és csak ez a talaja, a háttere, az éltető levegője.

Nem vitás az se, hogy a komikum iránti érzék, a humor, az ironia, a nevetés, az embernek az a különleges szellemi tehetsége, mely által, ha csak pillanatra is, fölébe kerekedik a tompa tények és hatalmuk brutális zsarnokságának. S a saját képzelete rémképeinek is.

A középkori passziójátékok bizonyítják, hogy az ember, aki hitt az ördög hatalmában, iszonyodott és félt tőle, képes volt rá, hogy komikus figurának is lássa és szívből nevéssen rajta — és ezzel a maga iszonyán és félelmén, magamagán is.

De nemcsak a nevetés az ember megkülönböztető sajáttsága, hanem ettől elválaszthatatlanul, a tragikum iránti érzéke, az a képessége is, hogy átélje a tragikumot. Egyik is, másik is az emberi öntudatnak azt a hatalmát tükrözi, mellyel az ember szemléltői minőségben vagy szenvedélyes állásfoglalással szembe tudja helyezni a maga emberi mértékét a tények, követelmények és kényszerek mechanikus világával. Ezért fér meg jól a komikum a tragikummal a valóság művészi ábrázolásában. Shakespeare és Brueghel a tanúja, hogy a komikum és tragikum szimbiózisának kidomborítása az emberinek és az ő világának a teljes megjelenítésével azonos. A komikum és a tragikum nem tagadják egymást, hanem szervesen összetartoznak, mint ahogy hozzátartoznak a gólgotai kínszenvedőhöz a kereszt tövében a köpenyéért kockázó legények.

Az emberi életben a tragikum nem a rendkívüli, nem a szabályt megbontó kivételes tünemények közül való. Éppúgy, mint a félreértés, mely komikusan hat, a tragikum is a mindennapiból, a közönségesből, abból nő vagy robban ki, ami a valóságban általános, s ez és csak ez a talaja, a háttere, elkerülhetetlen élet — illetve halál-eleme.

Ha nem így volna, a tragikus sors nem lenne emberi. S ha nem volna emberi, nem lehetne más mint látvány, kuriózum, mellyel szemben a kívülállók megmaradnának személy szerint nem érintett, bámsz idegeneknek. Nem lehetne kívülállót is megrendítő élmény. Akkor csak valami

»istenit«, csak valami csak az illetőre tartozó elképesztő kivételt jelentene, amihez személyünkben nekünk többieknek nincs közünk, nekünk halandóknak, akik a mi nem-kivételes, közönséges emberi életünket élve érünk meg nem-kivételes, közönséges halálos óránkra.

Az igazság azonban az, hogy a tragikummal és tragikus fordulatokkal szemben eleve immunis, átlagos, »közönséges« emberi élet pusztá fikció. Annak az elkorcsosult, szegényképzeletű, a valóságtól elvonatkoztató szellemi és lelki eunuchságnak a fikciója, mely kicirkalmazott elméletek (voltaképpen szavak, szavak és szavak) élettelen árnyai közt élve, nem jut el a valóság ízéhez, a húsból és vérből való valósághoz és a gondolathoz, mely a személyesen és a szenvedéllyel és szenvedéssel átélt életnek a szóba foglalása.

Ez a szellemi és lelki eunuchság állítja szembe a fiktív átlagos embert, »a tömegeket« a tragikus emberivel. S éppoly vak akkor, mikor »a tömegeket«, »az egészséges, józan s egyedül mérvadó tömegeket« magasztalja a differenciált egyén s az egyéni szenziabilitás rovására, mint amikor a kivételes egyént, a differenciált emberi szenziabilitást s általában az embert helyezi külön piederstálra »a tompa tömegek« rovására.

»Tömeg«: nincs. Emberek vannak. Kívülről »tömeg«, belül, magában a tömegben emberek. Ismeretlen emberek sokasága. A mennyiség a szembeötlőbb, s a sokaság úgy jelenik meg, mint valami másik, különleges valóság; nem látszanak tőle az egyes emberek, a számtalan, annyira lényeges árnyalat, melyből — kívülről nézve — egyetlen alaktalan s megközelíthetetlen hatalmas folt alakul ki. Ez az alaktalan, különbségeket eltakaró hatalmas folt: fata morgana. A valóság az, ami »a tömegetől« nem látszik: az árnyalatok, a külön színek, egy-egy külön világot jelentő arcok, körvonalak, egyéni sorsok, a magukban egész és önálló egységek.

A »tömeg« s a tömeg fölött álló »isteni« egyén éppúgy pusztá fikció, mint az »isteni tömegek«, s mint ahogy pusztá fikció az átlagos, a közönséges emberi élet, mely eleve immunis volna a tragikus lehetőségekkel szemben.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyéninek ez a realitása valami módon tagadása volna vagy lehetne az egyének közötti kapcsolat, az emberi közösség realitásának.

Az a felindulás, mellyel részt veszünk személy szerint sose látott, élő vagy régesrég elporladt emberek drámáiban, ez a mi felindulásunk önkéntelen vallomás. Vallomás arról, hogy bármily éles körvonalakkal van is elhatárolva az én a te-től, az ember a más emberek személyétől, nemcsak hogy nem vagyunk egymástól áthatolhatatlan határokkal különválasztva, hanem együtt vagyunk, együtt éppen azért, hogy mindegyikünknek egyformán megvan a magunk külön élete.

A magányosság élménye nélkül nem juthat ember az élő közösséghez való tartozás felszabadító élményéhez és e közösség megvalósításának a vágya nélkül nincs és nem lehetne szenvedés magányosságunk miatt. Mindig rólunk van szó, mindig emberi drámában és ugyanígy minden legszemélyesebb drámánkban másról is szó van, mint rólunk.

Nem érdekel, hogy »megismerjem önmagamat«. Ez a delfoszi temp-lom bejárata fölé írt tanács, parancs vagy buzdítás — ismerd meg tenmagad — éppoly kevésbé számol az emberi lehetőségekkel, mint a bibliai parancs, mely szerint szeretni kell a felebarátainkat. Elhatározásból lehet cselekedni, de nem lehet elhatározás által érzelmekre szert tenni. Bőségesen sok az alkalom arra, hogy tapasztaljam magamat, vágyaimat, szükségleteimet, düheimet és ellágyulásaimat, úntig eleget vagyok a magam társaságában, túl sokat ahhoz, hogy kedvem legyen firtatni a számomra csöppet sem izgató kérdést, hogy vajon milyen vagyok. Viszont nincs izgatóbb kérdés, mint a *mások* személye, nincs izgatóbb mint az a kérdés,

hogy mi vagyunk, mi lehetünk egymás számára, hol és hogyan válhatunk egymás számára ismeretlenből ismerőssé, átélt realitássá. Van egy közöség, tudniillik az életben és halálban való részesezés közössége, az élet és a halál, amely nekünk élőknek közös kalandunk, közös élményünk, közös dolgunk és nincs kérdés, mely annyira izgató volna, mint az, hogy mit tudunk magunk és egymás számára kihozni ebből a közös médiumból, az életből és a halálból, a magunk emberéletéből.

Bizonyos az, hogy nem tudnám felindulással és megértéssel nyomon követni egy küzdelem vagy szenvedély kifejlődését és katasztrófáját, nem tudnék rezonálni mai vagy évszázadok előtt elhangzott távoli emberi sikolyra, ha nem hallanék ki belőle valamit a magam élő rémületéből is, valamit a magam szenvedélyéből, sejtett vagy tán nem is sejtett titkából vagy igazságából. Valamit az én legszemélyesebb dolgomból, ami nemcsak az enyém, hanem közösen emberi, mert az enyém.

Lázadva vagy aláztatosan, ujjongva vagy kétségbeesetten, vagy azon igyekezve, hogy valamiképp elrejtőzzünk a sodró áradat elől, melynek részei vagyunk szubjektív szándékainktól és kedvüinktől függetlenül vagyunk mindnyájan örökösök, folytatás és folytatók. Vagyunk egyenként meghatározott esemény a meghatározott események ritmusában. A magunk legszubjektívebb felindulásaiban is objektíven meghatározott és objektíven ható tényezők az életnek ebben az emberi közösségében. S ez az emberi közösség, ez a mai maga is csak mozzanata az égtájakat és földrészeket és minden időbeli távolságot átfogó és a mindenkori jelent túlélő kölcsönhatások megbonthatatlan közösségének.

A görög tragédia abból a megismerésből indul ki, hogy az ember áldozat; a saját akaratából befolyásolhatatlan összefüggéseknek és hatalmaknak áldozata. Ebből a megismerésből kiindulva épp a görög tragédia teremtette meg az emberi szépség patétikájának, az emberi méltóság öntudatának művészi kifejezését. A görög tragédia szerint az ember áldozat, de nem nyomorult áldozata a sorsnak. A görög tragédia szerint az ember a sorsnak olyan áldozata, aki fölötte áll az ő saját, az ő hajlamaitól és vágyaitól független életfeltételeinek, fölötte áll a sorsának akkor, ha szenvedélyesen tudatos emberként reagál rá, s ad az esztelennek és múlóknak, ami az élet, emberi értelmet és dacban fogant emberi szépséget. A görög tragédia a megismerésnek adott művészi kifejezést, hogy nem »a szerencse« a döntő, legfőbb instancia, s hogy egy nagy szenvedély tüzeben elégni, csatát veszteni és elpusztulni lehet beteljesülés és lehet diadalmas áttörés a szűk határokon.

A művészet, képzőművészet, zene, éppúgy mint a költészet, minden művészet: kifejezés. Szubjektív kifejezés, mely közös emberi tapasztalatokra élményekre, képzettársításokra appellálva szuggerálja a művész élményét az élet valóságáról. A művészi alkotás nem »helyettesít«, nem reprodukál, hanem kifejez egy objektív valóságot. S kifejezni mindenkor annyit jelent, mint értelmezni, interpretálni, mert minden »kifejezés« eleve magában foglal egy meghatározott viszonyt az objektív valósághoz, állásfoglalást vele szemben, minősítést, értékelést. Krónikaszerűen se »reprodukálható« valamely esemény anélkül, hogy valami módon meg ne szólaljon a krónikás személye vagyis a viszonya a »reprodukált« eseményhez.

Minden művészi alkotás ilyképp emberi dokumentum, a művész legszemélyesebb vallomása az ő viszonyáról az élethez és a halálhoz. Erupatív őszinteséggel szegezi szembe az ő kérdéseit ott, ahol a látszólagos, a konvencionális feleletek üressége és hazugsága hallgatást parancsol. Mer hangot adni a kétségbeesésnek, s merészsége és kifejezésének intenzitása oly könnyörtelenül hamvasztja el az alkalmazkodó, langyos kis vigaszokat, hogy a közlésnek ez az ereje és ez az őszintesége, ez a feltétlen szenved-

dély, ez az *így* kifejezett kétségbeesés üzenetként hat, mely felemel és bátorít s felszabadít minden kicsinyes aggodalom alól. Szinte szomszédos a nevetéssel, azzal a nevetéssel, mely atavisztikus kísérleteket riasztva el, világhossá teszi az ember látóhatárát.

Az ember él és eltűnik, s a művész az az ember, aki megteremti az eltűnő élet maradandó emberi dokumentumát. A művész, a szenvedéllyel, melynek elementáritásában mindig van valami irracionális, az elkerülhetetlen halált is arra tudja kényszeríteni, hogy az embernek, az emberi harcnak, akaratnak, dacnak, szenvedélynek az apothéozisát szolgálja.

A homályba vesző legtávolabbi évezredekől mind e mai napig így teremti a művész köben, hangban, színben és szóban egy egész sajátos, számtalan világból álló egyetlen *emberi* világot, ahol a megoszthatatlan szenvedés se marad meg némának, ahol minden vallomássá válik, a szabaddá tett titok világát, mely tanúság az ember mellett, aki úgy tud élni, harcolni — és halni, mintha nem lenne a halálban. Vagy — ami a gyakorlatban, végső fokon ugyanezt jelenti: tanúság az ember mellett, aki tud úgy élni s úgy alkotni, mintha a pillanat, minden pillanat mindig a halál előtti pillanat volna, az a végső feszültség, melyben az embernek ki kell mondania, s először és utoljára tudja és akarja kimondani a legszemélyesebbjét magáról és a világról, melyben él. Nemcsak lenni és tenni, hanem kifejezni magáért és mindenki más helyett és egészen és mindent és véglegesen.

A világban, melyet ennek a mi világunknak anyagából, ennek a mi életünknek témájából a maga egyéni törvényei szerint alkotott és alkot meg a művész, az ember a maga »közönséges« világra, önmagára ismer rá.

A dologi világ valóságai és feltételei közepette élve tudjuk, hogy nem pusztá ünnepi képrázat az az emberi valóság és az *emberi* dolgoknak az a valósága, melyet a művész revelál — mert a művészi valóság nem idealizálása s nem ellentéte a közönségesnek és a hétköznapiak. Hanem felfedezése, átvilágító értelmezése — és meghódítása. A művészi valóságban önmagára ismer rá az addig ki nem mondott titok, az addig be nem vallott félelem és kétség. A vágy is, melynek nem volt önmagához való bátorsága. S a magány is, melyet a megszokás reménytelensége úgy betemetett, hogy még a megváltásnak a reményét is elfeledte.

A művész azt az emberi világot teremti meg, mely azelőtt is itt volt az emberben, és mégis csak akkor lett és lesz valóság, mikor megszületik a szó, mely nevén nevezi, és mikor az alakatlan sejtés is látható alakot és olyan hangot kap, melynek színeiben és ritmusában hallhatóvá válik a csend minden félelmes és édes mélysége.

A művészi alkotás mindig meglepetésként hat, az ismerőssel lép meg, mely nélküle ismeretlen maradt volna. Amint nekünk a művészi alkotás végső fokon revelál, az voltaképp a mi tulajdon szenzibilitásunk.

II.

A tengernyi írott szó közül tehát a költői szó azzal válik ki, hogy benne a közvetlenül emberi, a szubjektív élmény s ezzel az emberinek az elevenül konkrét élménye áttör a dolgok, sémák és fantómok személytelen zárt világán. Ez történik még akkor is, ha egyébként maga a költő az ő társadalmi létében, értékítéleteiben, nézeteiben és előítéleteiben teljesen a maga korának vagy osztályának az eszével gondolkodik.

A XII. és XIII. századbeli trubadúrok a maguk személyében nem képviselnek más mentalitást, mint ami általában a középkori lovagok mentalitása. De költők. S amint költőként szólalnak meg, költői szavukban felhangzik valami, ami már nem egyszerűen a középkori lovag, hanem egy

meghatározott egyszeri ember — Arnaud Daniel, Bertrand de Born vagy Bernard de Ventadour — külön, saját hangja. Felhangzik valami, ami közvetlenül emberi, s ami az egész lovagi mentalitást, az egész középkori valóságot médiummá teszi, mely a költők szubjektív emberi vágyait, örömét és bánatát fejezi ki. Az emberi szenvedély szólal meg. Ez az emberi szenvedély, mely az egyéni és a közvetlenül emberi valóság emanációjává teszi még azt a vallásos költészetet is, amelynek — ideológiáját és témáját tekintve — a magát megtagadó embert, az emberfelettit, az istenit és csak az istent kellene dicsőítenie.

A költői szó lényege az, hogy benne az elementáris emberi emóció áttör a megmerevedett formákon, és hogy általa az emberinek az élménye, a konkrét emberi izzik fel és világít át mindenben, ami az életben gépiesen szabályozott, személytelenül általános és automatikus.

Az ember a maga legszemélyesebb, legintímebb élményeiről általában csak egy meghatározott viszonyban, csak egész közeli, meghitt emberéhez tud, ha tud, beszélni. A költői szónak, ennek a legszemélyesebb emberi szónak azonban paradox sajátága, hogy nem konkrét meghatározott személyhez, hanem mindenkihez akar szólni. Ez a legszemélyesebb szó, s mégis az jellemzi, hogy a személytelen »mindenkihez« szól, az egyoldalú viszony, épp a nem kölcsönös, épp a magányos, a viszonzatlan intenzitás az, ami jellemzi. S épp azért, mert az ismeretlen és személytelen »mindenki« az, aki a legszemélyesebb élményét kinyilvánító költővel szemben áll, a költői szó nem meztelenül, hanem mint Pallas Athene páncéllal és sisakkal, a költői szó a megronthatatlan művészi forma objektívitásában jelenik meg. Így és csak így tud a szubjektivitás betörni és áttörni a dolgok, sémák és fantómok személytelen zárt világába és világán.

De nemcsak a költői szó jelenti ezt a betörést és áttörést. Rokona a költői szónak minden olyan szó, melyet valami gyökerekig megrendítő élmény, a fájdalom, az öröm, a vágy teljessége szakít fel az egyébként konvencióknak alávetett emberben. Az élet olyan pillanataiban, melyekben egy adott helyzetnél fogva vagy valamely végzetes benső konfliktus következtében az ember az élet valóságára fokozott, féket tépő intenzitással reagál, az ember nem lesz ugyan költővé, de ha dadogva is, ugyanazt teszi, amit a költő. Ugyanazt teszi mint a költő, amikor ha csak pillanatra is, de találkozva a saját külön egyéniségével, szembetalálja magát egy kimondhatatlan magányossággal, melyet, noha kimondhatatlan, valami módon mégis revelálnia kell. S mennél mélyebb megrendültséggel éli át a maga külön fájdalmának, a maga külön énjének megoszthatatlan valóságát, annál szenvedélyesebben fogja átélni a süket távolságot, mely az én és az ő, az ember és a dolgok világa, az én és a te közt ugyan addig is megvolt, de nem mint átélt, hanem — addig — csak mint megszokott, normális, tehát észre se vett adottság.

Vannak helyzetek, konfliktusok vagy pillanatok az ember életében, amikor felfedezi és átéli, hogy »a normális« valami más normának felel meg, de nem az emberinek. S akkor egyszerre kiderül, hogy az, ami addig magától értetődőnek látszott és megszokott volt, elviselhetetlenül esztelen. Annyira az, hogy már egyszerre érthetelenné válik, hogy miként lehetett vagy lehetne hozzászokni.

Ezek azok a helyzetek, konfliktusok vagy pillanatok, melyekben az egyéni norma s egy-egy ember annyira szembekerül, annyira összeütközik »a normálissal«, vagy annyira kívül kerül rajta, hogy a magányosságának a kimondhatatlansága, épp a kimondhatatlanság kényszeríti arra, hogy megkísérelje kimondani a legegényibbet — a közös szóba bele nem férőt, a közös szóval át nem fogható, magát a kimondhatatlant.

Ezek azok a pillanatok, melyekben az ember szemtől szembe kerül

azzal a hatalommal, melyet nem lehet megengesztelni, s mely nem ismer alkut, a rejtett összefüggéseknek azzal az egyszerre nyilvánvalóvá váló könyörtelen konzekvenciájával, melynek ananké, fátum, magyarul sors a neve. Mint Hamlet királyfi azon az éjszakán, »csípős, kegyetlen éles levegőben« egyszerre csak »sorsa kiáltását« hallja az ember. S ha egyszer meghallotta, nem élhet már úgy, mint azelőtt. Hallani »sorsa kiáltását«, szemtől szembe kerülni a sorssal voltaképp nem más mint adott helyzetben, külső vagy belső okok miatt egyszerre csak megtudni s átélni, hogy a világ, melyben élünk, nem emberi világ, megtudni, s átélni, hogy mi magunk se vagyunk azok, akiknek eddig véltük magunkat. »A sors kiáltása« nem más, mint találkozás egy igazsággal, mely elől többé nem lehet elfutni vagy elrejtőzni. S mindig megrendítő meglepetés, hogy mennyire egyedül van az ember nemcsak a halála órájában, de akkor is, amikor egyszerre valami az ő minden egyéni erejét és értelmét meghaladó hatalom teszi kérdésessé élete eddigi formáját, élete minden eddigi eredményét és tartalmát, s fenyegeti megsemmisítéssel másokba és magába vetett hitét, magát az életét.

Akár kívülről, ellenséges materialista erők, vak erőszak alakjában csap le az emberre, akár egy magában az emberben támadó szenvedély a démonikus hatalom, a vele való találkozás az emberben mindent próbára tesz, mindent felkavar, minden erőt és minden gyengeséget megmozgat, minden titkot lemeztelenít. És a kiszolgáltatott védtelenségben magára és végső magányára eszmélő embert a fokozott életérzés addig nem sejtett megismerések és addig nem sejtett kérdések elé állítja. Már semmi se magától értetődő s legkevésbé az, ami eddig annak látszott. S hogyan értesse meg magát másokkal, mikor neki magának is racionálisan felfoghatatlan a saját drámája, mely mint minden dramatikus fordulat, felkészületlenül érte? Sose kellett inkább a szó embert emberhez közelhozó varázsa, sose kellett jobban a dialógus, mely több a társalgásnál, mely valóban kölcsönös, valóban felszabadító közlés, és épp ekkor az embernek végső fokon csak egyetlen egy partnere marad a dialógushoz, olyan partner, akit nem lehet meggyőzni, nem lehet ellágyítani, nem lehet semmiféle közléssel közlékennyé tenni, partner, aki mint maga a szenvedély, hajthatatlanul csak követel és diktál — egyetlen társa marad a nagy párbeszédhez, a tragikum, ami hatalmába ejtette, a tragikum, ami a sorsa. A sorsa. Ezt fűrkészi, ezt kell megértenie, ennek próbál ellenállni, ez ejti kétségbe, ezt faggatja, ez nyugózi le, ezzel viaskodik.

A görög tragédiák költői, éppúgy mint Shakespeare és mint minden nagy művész tudta, tudja és művével és a művében mutatja meg: ahol bekövetkezik, s ahol tart ez a patétikusan egyenlőtlen dialógus az ember és rázúduló sorsa között, ott minden beszéd egyetlen nagy monológ marad. Mégha ez a beszélő az ő legeslegközelebbi emberéhez szól is, a legtöbb amit el tud érni, csak az, hogy benne odaadó, hű, együttérző *tanúra* talál. De semmiképp se talál valakire, akinek odaadása, hűsége, együttérzése változtatna vagy változtatni tudna azon, hogy ez az ember szemtől szembe került a sorsával, s hogy egy ebből következő monológnak mindenki más csak tanúja lehet.

Ha igaz is, hogy a művész azért művész, mert nincs az az élmény, mely el tudná némitani, a kiváltságnak, melyről a goethei sorok szólnak

»Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,

Gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide«

még a leghatalmasabb alkotóművészek esetében is megvannak a határai.

Amint a művész kifejezi, hogy mit élt át, nem maga a meztelen élmény az, mely hanggá vagy képpé válik, hanem a művész, aki átélte. Aki átélte, s nem aki átéli. Amíg átéli, a művész is »elnémul«. Amit kife-

jez, az már múlt, s nem maga az élmény, hanem az élményhez való viszonya. Minden művészi alkotás azért, hogy kifejezi az élményt, azt egy mindenki más számára hozzáférhetetlen, benső, egyéni szubjektívitás homályából látható, hallható tárgyi valóságba emeli ki. Még a leglíraibb művészi kifejezés is megfosztja az eredeti élményt az eredeti kimondhatatlan intimitásától azzal, hogy kifejezi, vagyis — mert ezt jelenti a kifejezés — valami általánosba transzponálja. Minden művészi alkotás a stílizálásnak egy fajtájával jár együtt.

A művész igazmondása csak megszámlálhatatlan konkrét helyhez, helyzetekhez, pillanatokhoz kötött »részlet« feláldozása révén válhat művészi igazsággá. Ez az ára az igazság művészi kifejezésének, ez a feltétele a kiváltságnak, melyről a goethei sorok szólnak.

Ebben az értelemben azonban a kiváltság valóban valóságos. A művésznek köszönhető, hogy az egyéni élmény, az emotív ember legdifferenciáltabbban egyéni szubjektívítása sem marad néma, hanem emotív élmény-nyé válhat és válik mások, milliányi ember és nemzedékek hosszú sorsa számára. Új emóciók forrásává válik az élmény a művészi alkotáson, azon a művészi *realizáción* keresztül, mely az emberinek önmagában megálló, önmagát maradéktalanul »megmagyarázó« szuverén egészként, önmagában teljes, külön és zárt univerzumként jelenik meg.

Ámde épp itt van, épp ebben rejlik a művészi alkotásnak, mint az emberi valóság teljes dokumentációjának a kérdésessége. A művészi alkotás mindig más, mint a közvetlen emberi, mindig más, mint egy pusztá gesztus, spontán örömrivalgás vagy jajkiáltás. Hasonlíthatatlanul többet — és ugyanakkor hasonlíthatatlanul kevesebbet foglal magában, mint az élő emberi valóság, amely létre keltette.

Többet, mert az átélt múltó pillanat tartalmát időtlen relieffel menti ki az idő sodrából. Meg-megismételve a bibliai Józua csodáját, aki megállította az égboltozaton a napot, a művészi alkotás a megreformált, a megörzött, a *megállított* pillanattal diadalmaskodik az élés processzusának elementáris és vak folytonosságán. Többet foglal magában, mint a közvetlenül élt élet, mert a közvetlen élménye artikulátlan, egymással ellentétes részletekre széthulló vagy alakatlanul elfolyó kaotikus sokasága helyett, azoknak a szintézisét, a benső összefüggésüket, a lényegüket tevő tartalmukat hozza intenzív napvilágra. A művészi kifejezés koncentrált; konstruál, hogy rekonstruálhasson; mindig kiválaszt és mindig kiselejtez meghatározott momentumokat s mindig egy posztulált egységnek, valami *egésznek* a víziójából kiindulva.

A művésznek tehát megvan az a különleges képessége, hogy a pillanatot és a pillanatyit oly intenzitással és úgy rögzítse meg, hogy az egy egész mögötte rejlő kozmosznak legyen a végleges szuggesztív jelképe.

Ámde magából a művésznek ebből a különleges képességéből következik a művészi produkciónak a benső ellentmondása is: önmagában, külön bármily befejezett is valamely művészi realizáció, mégse több, mint elért határ abban a határtalanban, mely maga a meg nem álló, kimeríthetetlen s még művészi realizációra váró élet. Mindig marad még a művészen s mindig tovább terem, burjánzik élményeknek megszámlálhatatlan sokasága, árnyalatok és benső hullámzásoknak megfoghatatlan sokfélesége, amit a művészi realizáció még nem foglalt magában. A művész egy-egy alkotásával közli és mélységben, tartalomban s a távlatban, melyet megnyit, messze túlszárnyalja a közvetlen élményét azzal, hogy megtalálta a kifejezési módját. De nem egy, hanem valamennyi alkotása együttvéve, egész életműve csak egy kicsiny hányadot tud utólni, s csak egy kicsiny hányadot tud megrögzíteni, magában foglalni s közölni mindabból, amit az ő közvetlen élete magában foglalt.

Még ha egy-egy nagy alkotónak sikerül is, hogy művével élete döntő korszakainak végső konklúzióit szuggesztív monumentalitással közölje, s hogy így élete nagy és kis élményeinek, egy egész élet megszámlálhatatlan viharos, fájdalmas és boldog emócióinak és megismerésének summáját teljesen, vizionárius intenzitással objektíválja, akkor is ez az eredmény, a summa, »a végeredmény« mégis mindig absztrakcióként viszonylik azokhoz a konkrétan átélt napokhoz, órákhoz és percekhez, amikből a hónapok, évek és egy élet végösszege kerül ki. S ha egy a legnagyobbak, egy a legmunkásabbak nagyok közül — és épp az, aki tudta és akarta, hogy költészete ne legyen más, mint transzponált önéletrajz, »alkalmi költészet« — az életben és munkában fáradhatatlanul Goethe nyolcvanéves korában visszatekintve arra a megállapításra jut, hogy »az irodalom a töredékek töredéke«, s hogy »abból, ami történt és ami elhangzott csak a legkevesebb lett megírva« s hogy »az irodalom eredeténél fogva (von Haus aus) töredékes« — ez több, mint tárgyvilágos megismerés. Ez vallomás. Arról, hogy aránytalanul több az, amit átélt, gondolt, látott, sejtett, mint az, amit megírt és arról, hogy még egy igen hosszú és igen dolgozó írói egzisztencia is túlságosan kevés ahhoz, hogy a művészet síkján többet megőrizzen, mint az átélt élet »töredékének töredékét«.

Nem mintha a művészetbe nem férne bele minden, amit ember él át, de az élet, az egyéni élet az, amiből nem futja. Nem futja az időből, ha az idő nemcsak az életre, de azonkívül annak az időtlenítő kifejezésére is kell. Az életet minden motivumaival, a motivumokat egész eredeti szubjektív hamvasságukban és bőségükben transzponálni az objektíváló kifejezés, a művészet valóságába? De a kifejezés és az élmény közt mindig ott az idő és ott a perspektíva, mely nincs, mikor az ember csak ember, aki él és van, mikor az ember már a posteriori szemlélője és megformálója annak, aki volt és amit átélt.

A legteltesebben adekvát kifejezésben is van valami hűtlenség azzal szemben, amit kifejez. És még inkább mindazzal szemben, amit emiatt ki nem fejez. A művészi egzisztenciának ez a sziszifoszi karaktere, az élésnek és a művészi produkciónak ez az antagonizmusa onnan ered, hogy a művész közvetlen szubjektív élete elválaszthatatlan művészi produkciójától és hogy épp ezért a legnagyobb művész titáni produkciója se győzelem, hanem csak egyetlen tartós és mindig előlről kezdődő küzdelem az életnek a művészetnek, az emberinek és a kifejezésnek ez ellen a kettőssége ellen.

III.

Van-e valami olyan közösen emberi, ami mindennek ellenére mégis kapocs ember és ember között pusztán azért, mert emberek?

A fogalom: emberiség, nem egyéb-e, mint elvont intellektuális fikció vagy valóban valami erkölcsi és szellemi kvalitásnak és követelménynek a mindennek ellenére létező egységes hordozója? Lehet-e létező egy egyetemes emberi közösség annak ellenére, hogy mindaddig a tapasztalható objektív világban nem tapasztalható s annak ellenére, hogy ennek a tapasztalható objektív világnak az állapota félelmes erővel az emberi szolidaritást feltételező emberiség léte ellen bizonyít?

Nem a Pangloss fogatlan és vak bölcsességéhez méltó-e csak a hit, hogy van egy egyetemes emberi közösség függetlenül attól, hogy mi, akik állítólag valamennyien tagjai vagyunk, tapasztalhatjuk-e a létét vagy sem?

Nem tudom. A hit nem kevésbé érthető, mint a kétségbeesés és »bizo-

nyítékokban» egyik se szűkölködik. A hit értékét, éppúgy mint a kétségbeesését, az dönti el, hogy kicsoda az, aki hisz és kicsoda az, aki kétségbeesett. Lehet némely kétségbeesésben nagyobb, termékenyebb, tevékenyebb és felemelőbb igazság, mint némelyek hitében. Embere válogatja. S úgy vélem, hogy rablóknak és kiraboltaknak, kízóknak és kízottaknak, hóhéroknek és áldozatoknak, atavisztikus gyűlöleteknek és irgalmatlan fantáziátlanságoknak ebben a permanensen és automatikusan embertelen világában, ahol azonban közben mégse, pillanatra se szünetelt és nem szünetel a harc az emberiség ideájának megfelelőbb életfeltételek kialakításáért, ebben a világban a feltett kérdésre adott feltétlen pozitív válasz nem kevésbé önkényes, mint a feltétlen tagadó és egyik éppúgy vitatható mint a másik.

Az egyes ember az, akinek a maga számára minden egyes esetben újra el kell döntenie, hogy mit tud ő kihozni magának egy-egy helyzetből, egy-egy gondolatából, az egyes ember az, aki által valamely gondolat cselekedetté és a vitatható és vitathatatlan tényé válhat. Valahányszor szubjektív egyéni élmény megtalálja a kifejezésnek azt a formáját, melytől az egyébként idegen emberben, akitől időben és térben óriási távolságok választhatnak el, a más, az idegen élményében ráismerünk önmagunkra, vagy megremegünk tőle, mintha mi éltük volna át, minden ilyen szubjektív rezonanciánkban a vitatható, a csak potenciálisan létező emberi közösség eleven és termékenyítő realitássá válik.

Végső fokon a költő se tesz az ő munkájával egyebet, mint hogy új és vitathatatlan objektív faktumként az objektív tények sorába vagy az objektív tényekkel szembehelyezni az ő egyéni földi jelenlétének ezeket az ő múltó jelenlétét túlélő szuggesztív dokumentumait. Mindmegannyi érvert és tanúságtételt amellet, hogy a benső ellentmondásoknak az a feszültsége és gazdagsága, az a különleges esztétikai és erkölcsi szenzibilitás, amit az emberben emberinek nevezünk, láthatóvá, hatóvá, külön életéből mások számára is élővé akar és tud válni.

S épp azért, mert csak »töredékek töredéke« az, amit az évezredek s egy-egy emberi élet folyamán a tudatos költői munka kiemelt a múltó, nyomtalan és néma szubjektivitásból és tett szuggesztív közléssel közössé, épp e »töredékek töredéke« nyitotta fel a szemünket s tett bennünket képessé, hogy felfedezzük költői, tehát emberi értékét minden olyan művészi szándék nélkül, spontánul termelt emberi dokumentumnak, melynek éppúgy az átélés intenzitása, éppúgy a magány és az eruptív emóció adja meg autenticitását, mint magának a költői műnek és minden művészi alkotásnak.

A művészen, a művészi alkotáson kívül önkéntelenül ilyen egyedülállóan hiteles emberi dokumentumot hagyott és hagy maga után mindenki, aki valamely végzetes helyzetben megfosztva a hozzá legközelebbálló lény testi jelenlététől, élőszó, tekintet, gesztusok és közös hallgatás helyett csak írhat. Papírra vetett szavak, a levél az egyetlen, amivel *minden* helyettesítenie, magát a kimondhatatlant is — a fájdalom mindig közölhetetlen — közölnie kell. Az ilyen levélben éppúgy mint a költői alkotásban, a legegységesebb, a legmagányosabb, a legintímesebb felindulás, a maga teljességében megrendült, közlésre éhes ember törí magát szóba. S az levélben nemcsak egy ember, nemcsak az, aki írja, hanem egy meghatározott viszonynak a lelke is jelen van. Ellentétben a művésszel, aki monológban él és művében a forma objektivitásában imaginárius címzettnek küldi üzenetét az ismeretlenbe, a levél írójának a hangját, gondolatait, szavai ritmusát ketten szabják meg, írja és az, akinek ír, az írójának a címzetthez való konkrét és tartalmaiban meghatározott viszonya; a levél csak egy hirtelen

dramatikussá vált folytatását vagy befejezését jelenti egy már elkezdődött vagy kialakult dialógusnak.

Léven egy már élő dialógus része, minden személyes jellegű levélnek — éppúgy mint minden emberi viszonyoknak — megvan a maga külön nyelve s egy-egy szónak, csak a beavatott, a címzett számára hallható különleges csengése, érzelmi és képzettársítási jelentése. Mint ahogy már maga egy-egy név is — annak a neve, akivel a levél szól s azé is, aki írja — mást jelent valamely aktán és általában mindenki más részére, mint az ember ajkán, aki vele egy egész, semmi más világhoz se hasonlítható külön lát-hatatlan világát nevezi meg. Ami a levele nem avatottnak, az idegen olvasó-nak pusztán név, az egy élő dialógus viszonyában zárt, senki más kezében ki nem nyíló, varázslatos szelence, tele a távolság fájdalmaival, tele éjsza-kák és nappalok, egykori tájak, évszakok, mámorok, vágyak, egymáson ütött sebek, remények, bánatok, mulasztások és csalódások, ízek, színek, hangok és illatok hallgatólagos emlékeivel.

Ellentétben a költői művekkel, melyekben a legszubjektívebb s leg-intímebb élmény is metamorfózison ment keresztül, s így vált önmagát maradéktalanul kifejező alkotássá, ellentétben a lírikus, epikus vagy drá-mai költeménnyel, mely akkor is teljes életet él, ha írójukról semmit, még a nevét se tudjuk, a személyes levelek önmagukban mindenképpen cson-kák. Kommentárta szorulnak, s hogy két ember külön ügyéből emberi do-kumentummá váljanak, tudnunk kell, kicsoda az írójuk, rekonstruálnunk kell írójuk viszonyát ahhoz, akivel szólnak, a helyzetet, az időt és az alkal-mat, mely kiváltotta őket.

Csonka emberi dokumentumok. Ki kell egészíteni őket. S ennek elle-nére, azok a levelek, melyekben máig, évek éppúgy mint évszázadok távo-lát is túlélve elevenen borzongat egy ember borzongása, aki szemtől szembe került a sorsával, ezek az életnek drámaian intenzív órájában írt levelek, bármennyire is különböznek egymástól íróik és a kor, a társada-lom, melyben éltek, külön-külön és valamennyien együtt elutasíthatatlan meggyőző érveléssel lepnek meg bennünket egy igen jelentős igazsággal: amint az emberből az átélés drámai intenzitásában kiütközik az egyéni emberi, amint az ember a határvonalra, az életet a haláltól elválasztó félel-mesen ünnepi határvonalra kerülve a maga legmélyéből szólal meg, egy-szerre csak nyilvánvalóvá válik, hogy a költői, mint életérzés, mint szük-séglet és mint képesség, szubsztanciálisan hozzátartozik az élő emberhez. A dolgok rendjének kényszere, a társadalom, ideológiák, a szokások és a megszokás mechanizmusa, az életmód automatizmusa elvetélheti, megnyo-moríthatja, el is némíthatja az emberben az egyénnel és az intenzív embe-rivel együtt a hozzátartozó költői erőt is. De amint valami végzetes föld-rengésszerű benső megrendülés következtében szembesítésre kerül a sor az ember és egész eddigi élete, az ember és minden között, amit az élet ered-ményének és értékének tekintett vagy tekint, akkor kiderül, hogy mint a félelem, a szenvedély és a vágy, az emberinek életeleme a képzelet kínzó hatalma s a képzelet teremtő ereje, életének eleme a költői erő is, az, mely nélkül nincs közlés és nincs és nem lehetne emberi magány, emberi szenzibilitás és élő, kínzó és teremtő emberi közösség sem.

A levelek nem költemények. Ha költemények volnának, nem lenné-nek levelek. De ahány a sorssal terhes levél, annyi alakban tör fel ben-nük valami lírikus forrás, melytől a szavaktól egyszerre csak leolvad minden, ami pusztán »conversation écrite« — feltámadnak a maguk elhasz-nálatlan és elhasználatlan teljes eredeti jelentőségükben. És aszerint, hogy ki írja őket, illetőleg kihez szólnak, van egy csak az írójuk egyéni-ségéből és csak az írójuk és a címzettjük viszonyából következő, megha-tározott, minden esetben más és más, de mindig feszültséggel teli benső

melódiájuk. Az élet monoton. Egyhangú ismétlése születésnek, harcnak, temetésnek és halálnak. A szerelem mindig ugyanaz és a halál is mindig halál, de minden egyes ember ugyanazt a szerelmet és ugyanazt a halált a maga külön módján, a maga külön vérével, a maga külön testével éli át. Semmi se kevésbé monoton, mint az élő élet. Mintha »a harc általában«, »a szerelem általában« és »a halál általában« nem is volna. Mindig csak egyetlenegy van, mindig csak először és mindig újként vannak, amikor az ember nem racionálisan elmélkedik felőlük, hanem mikor megbűvölten vagy megdermedve a szemükbe kell néznie.

Levelekből, melyek egy-egy sorsdöntő esemény élményének bélyegét viselik magukon, betűk sorából vagy a sorok közül áthatóan hangzik fel az összetéveszthetetlen szubjektív hanggal valami, ami több mint csak szubjektív: a *vox humana*. Mert az »én« csak addig jelenti a kicsinyest, a parányit, a szűket és szűkkeblűt, amíg az ember nem fedezte fel magát s a világot, amelyben él, amíg kívül marad mindenben, ami veszélyezteteti vagy problematikussá teheti élete hamis egyensúlyát, csak addig, amíg személyes biztonsága okából, anélkül hogy észrevenné, ő maga zárja tömlőbe magát. De még az ilyen »én« is, amint valami rátörő »túlerő« következtében minden óvóintézkedés ellenére rákényszerül, hogy átélje a a valóságot, azt, hogy a félelem nem óvta meg a félelmestől — ebben a pillanatban még ennek az embernek a szubjektív vallomása is több lesz, mint csak szubjektív érvényű.

Az »én«, a sokat becsmérelt, csak akkor jelenthetné a közös emberi tagadását, illetve csak akkor jelenthetné »a mások«, a »többiek« számára közömbös vagy privát egzisztenciát, ha a »mások«, a »többiek« valami külön fajta, csak mások és többiek és nem mindmeggannyi »én« volna. Az is csupa én, ami nem-én. A *vox humana* éppen ezért sose lehet egyéb, mint egy meghatározott, mint egy élő emberé, amilyenek mindnyájan vagyunk, azért egyben magának az emberinek is hangja. S nem egy elvont, kigondolt, általános emberinek, hanem meghatározott korban és társadalomban élő embernek a megnyilatkozása. Amióta tart a történelem, amióta tartanak, múlnak, alakulnak és teremnek korok és társadalmak, az eseményekben, melyek közt élünk, a világban, melytől függünk, melynek részei áldozatai és alakítói vagyunk, túlságosan, fűlsiketítően jelen van a nem-emberi, az embert tagadó, az embertelen. Ami éjjel és nappal zúg körülötünk, az még mindig a régi morál őserdeje. Még mindig messze járunk az emberivé vált tájaktól. A szépség még mindig nosztalgikus.

Az emberit dokumentálni kell. A sorsdöntő levelek az emberek és az emberinek a dokumentumai, a közösségé a magányosságban.

